

СЛОВО І МОВНА КАРТИНА СВІТУ: ДІАЛЕКТИКА РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО

**Т.І. Біленко, кандидат філософських наук, професор,
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

Аналізується специфіка функціонування слова у явленості науково виваженого та позасвідомого, які в теоретичних пошуках і практичній діяльності існують паралельно, хоч обмежена людська здатність фіксувати позанаукове часто призводить до спотворення розуміння як онтології, так і гносеології.

У наш час значно актуалізувалося вивчення феноменів раціонального та ірраціонального, аспектів їх співіснування та взаємодії. Доба всевладного царювання раціонального як маніфестації безмежного впливу і тотальної влади мислячої людини практично над усім світом змінилася добою непевності, сумніву, розпачу, адже з'ясувалося, що розум насправді зовсім не всевладний і йому часто доводиться відступати перед незбагненим у світі, а то й визнавати його незбагненим. Різним аспектам цієї проблеми приділяли увагу практично всі філософи – від Сократа до найсучасніших дослідників (найновіша монографія В. Скотного “Раціональне та ірраціональне в науці й освіті” вийшла в 2003 р. [5]). Але задіяність слова у даній царині досліджена недостатньо, що й зумовило вибір теми цієї статті.

Створення суспільством картини світу невіддільне від розвитку мови, слова, мовлення, адже картина світу – це продукт тривалого процесу нагромадження соціального досвіду щодо пізнання реального довкілля та констатації уявних феноменів. Тут акумульовано набуток усіх минулих поколінь, але він належить не всім нащадкам, а лише тим, хто зміг долучитися до тої спадщини. Тому є сенс говорити також окремо про індивідуальну картину світу, адже кожна людина у практичній діяльності пропускає всі соціальні вимоги крізь призму власного розуміння світу, а це розуміння може бути близьким або далеким від загальносприйнятих у конкретному суспільстві.

Доба постмодернізму характеризується особливою увагою до процесу взаємодії, колективного та індивідуального спілкування, коли всі попередні події у вербальному оформленні тлумачаться як суцільне цитування. Сила авторитету і авторитет сили завжди вельми вагомі, адже питання “Хто сказав?” передбачає маркування відповіді на значущу чи незначущу. Залучення чужої думки (цитування) для підтвердження або спростування у дискурсі – це лише частковий випадок тотального цитування попередніх надбань людства, які використовуються на засадах спадкоємності.

Індивідуальна картина світу значною мірою залежить від практики прихованого примусу та можливостей маніпулювання свідомістю громадян, коли наявна в суспільстві інформація дозується за певною системою і доступ до неї відкривається залежно від волі тих сил, які узурпували право розпоряджатися духовним життям суспільства. Система освіти програмує певний обсяг знань, потрібний для залучення широких верств населення до виконання обраної стратегії і тактики у складній боротьбі політичних амбіцій; до цього долучаються засоби масової інформації та інші важелі, які не лише деформують індивідуальну картину світу, але й негативно позначаються на світогляді особистості.

Якщо усунути (хоч би уявно) репресивність владних структур та їх прагнення (і можливість) маніпулювати свідомістю пересічних громадян, процес формування індивідуальної картини світу може постати як результат взаємодії певних складників, серед яких закономірно вирізнити:

- а) те, що людина свідомо обирає із доступних джерел як значущий для неї набуток;
- б) те, що непомітно потрапляє до її свідомості як супровідні знання (зокрема, фонові аспекти);

в) те, що функціонує на рівні інтуїції: “знаю – і все!”;

г) те, що є об'єктом свідомої і цілеспрямованої уваги, але належить до сфери містики: іду до незнаного, не хочу (тобто не прагну) нічого розуміти, але хочу долучитися до цього, приймаю вірою те, чого не може збагнути розум.

Послуговуючись буденною мовою, людина вибирає з лексичних скарбів саме те слово, яке оптимально відповідає її задуму. Часто це така лексика, яка постійно вживається як у суспільній практиці, так і в мовленні найближчого мікросередовища чи референтної групи. Автор вибудовує слова в лінійну конструкцію, прогнозує однозначну логічну послідовність думки і очікуючи такої ж однозначної реакції. Якщо мовленнєва взаємодія не зачіпає екзистенційних глибин особистості, очікування можуть справдитися, бо в цей процес включені значною мірою стандартизовані (інколи навіть формалізовані) мовні компоненти. “Мовна особистість” – це носій конкретних рис сучасника, специфіка якого визначається багатьма чинниками, а серед них велика роль належить суб'єктивним і несподіваним, часто не передбачуваним факторам. Солодка мрія тоталітарних режимів – сформувати таку людину, яка однозначно і бездумно відповідає на будь-яке адресоване їй слово (а це слово перетворене на сигнал, що тягне за собою лише одну відповідь, одну реакцію), максимально комформовану, без ініціативи, без потреби активної самореалізації.

І.Ф. Михайлов, досліджуючи проблему “Вітгенштайн і містичний досвід”, наголошує, що сам стиль філософування Вітгенштайна спрямований на постійне віднаходження того загадкового “дещо”, яке неминуче вислизає від будь-якого осмисленого речення чи експліцитного правила. Тому І.Ф. Михайлов прагне перевірити аргументи Вітгенштайна стосовно логіки, мови і значення, щодо найпоширенішої концепції містичного досвіду, за якою, по-перше, різноманітні види знання, скажімо природничі науки та містичні вчення, мають за вихідний пункт розмаїті види досвіду, а досвід, на який спирається все езотеричне знання, не може, по-друге, сам по собі бути виражений мовою і, по-третє, поєднує в собі факти та їх інтерпретації. Інакше кажучи, “якщо ми спостерігаємо якийсь містичний феномен, то (згідно з цією концепцією) ми повинні бути якимсь чином упевнені, що бачене нами є проявом якоїсь прихованої сутності і що ця сутність дійсно надприродна, але водночас ми не можемо сказати, як ми дізналися про це” [4, с. 117].

Окрім слів, що лунають зараз, до розмови включені потужні фонові компоненти, взяті з потоку свідомості, з потоку буття. У сучасному бутті наявне не лише те, що усвідомлюється або раніше було усвідомлене та залишилося в пам'яті: тут є й таке, що раніше потрапило до підсвідомості й не було звідти витребуване, а тепер, ніби дочекавшись слушного моменту, швидко проникає до вербалізованого рівня втілення (вияву). “Потрапило до підсвідомості” – ці слова зроджують в уяві механічний процес комбінування якимись матеріалізованими елементами, а це хибна дорога. Свідомість – як цензор – відбирає з наявного в ній світу відображень ті, що упорядковуються, ранжують, маркуються, тобто обробляються відповідно до конкретної мети вживання. Вони всі можуть пройти цей процес, і якщо ще не пройшли, то це свідчить лише про те, що обставини, причинно зумовлені чи випадкові, їх не актуалізували. У процесі актуалізації виникає багато неочікуваного і тому дивного, тому що прафеномени постають у химерних сполуках.

Процес соціалізації пізнавальної установки почався виокремленням шаманів та знахарів у самостійну групу “зі своїми обов'язками, привілеями, пріоритетами і системою самовідтворення” і продовжився в інституціалізації діяльності жерців, ченців, магів, філософів, учених та інших інтелектуальних професій. Архетип “шамана” (“того, хто знає”) здійснював себе в ході безкінечних культових і ритуальних трансформацій і зберіг у собі майже такий самий сакральний поділ знання і незнання, знавців та невігласів, посвячених (сьогодні втім висловлюються інакше – “просвічених”) і неуків – зі всіма наслідками, що звідси випливають. Залишилася у своїх принципових рисах майже незмінною і система “внесення знань у маси”, яка існує у трьох іпостасях: як знання для

дітей (навчання), знання для дорослих (популяризація) і загальне застосування результатів знання (техніка). Нарешті, збереглася у своїй первісності і залежність інститутів знання від економіки: як у часи неврожаю чи мору карали шамана, так у нерозвинутих країнах інтелігенцію прирікають на жебрацьке існування” [2, с. 15].

Цікавий аспект відкриває В.В. Налімов: визнаючи, що “над нами досі тяжіє жорстке картезіанське розмежування розуму й матерії”, засноване на констатації просторової протяжності матерії і запереченні такої протяжності розумом, він наголошує, що цю аргументацію можна ігнорувати, адже “тепер ми знаємо, що просторове сприйняття фізичної реальності не стільки задається навколишнім Світом, скільки одвічно задане нашій свідомості здатністю бачити Світ просторово впорядкованим. Ми також можемо навчитися просторово сприймати Світ смислів, якщо зможемо якимсь вельми наочним способом задати образ семантичного поля. Так ми зможемо геометризувати наші уявлення про свідомість і створити мову, близьку до мови сучасної фізики” [3, с. 110].

Але для цього треба визнати, що смисли первинні за своєю природою, тобто погодитися з тим, що елементарні смисли (поки що не тексти) “задані одвічно”. А звідси висновок: ми підійшли впритул до позиції Платона, яку тепер не можна вважати ненауковою. Досить нагадати, що наука вже давно визнає одвічну заданість фундаментальних фізичних констант, “природа яких радше ментальна, аніж фізична”. Якщо визнавати одвічну заданість смислів, то, на мою думку, особливої гостроти набуває проблема осмисленого слова і проблема осмислення слова. По-перше, звідси випливає необхідність (і неминучість) прагнення зануритися в глибини ментальної буттєвості, щоб “відкопати” у душевному спокої той ментальний стан, який є самою сутністю смислу, віднайти його правдивим, не спотвореним ніякими фізичними (предметно-речовими) втручаннями. Таке віднайдення дорогоцінного скарбу можливе як результат тривалих і наполегливих зусиль для розчищення замулених шляхів до нього, оскільки і сам смисл, і його одвічна заданість виявляються через речовий світ, у якому агентами постають об’єктивні реалії в суб’єктивному осягненні. Суто за Платоном: у нашому світі ідея (у даному разі – смисл) може перебувати тільки в матеріальній оболонці, тож осягнути її вдається лише долаючи спротив матерії. При цьому треба пам’ятати, що віднайти (і збагнути) той смисл людина може тільки тою мірою розпізнавання, якою володіє її душа. Одвічно заданий смисл відкривається людині тою часточкою, яка адекватна здатності душі вмістити цю частинку, відібрати з неосяжного одвічного огрому, розподіленого поміж речами матеріальної даності.

Давня мрія людини про повернення до рідного лона, про злиття власної часткової окремішності з праначалом зафіксована в пам’яті людства – в численних міфах, оповідях, переказах. І у практиках! Зовсім невипадково маги, волхви, чаклуни користувалися колосальним впливом на людність традиційної спільноти. Сукупний духовний досвід акумулювався саме в них – енергійних, фізично і духовно стійких, владних. І водночас залежних.

Цікава практика подана Упанішадами. Перехід від незнання до знання – це перехід від одного (нижчого) стану атмана до іншого, вищого. Перебування всезагального атмана на землі тлумачиться як сон, який переходить чотири стани. Нижчий – це дія атмана в людині під час неспання, коли людина поглинута своїми щоденними справами, звичними земними проблемами. Вони відмежовують людину від істини, тобто *всезагального атмана*, і вона неминуче робить хибні вчинки. Другий стан сну – дія атмана в тілі людини, коли вона бачить сновидіння; в такому стані повсякденні турботи полишають людину саме тому, що її *атман*, те часткове, що дане їй від всезагального атмана, віддаляється від тіла і починає наблизитися до всезагальності. Але це лише початок, оскільки сновидіння ще тримають людину серед земних клопотів. Звільнення від земних проблем свідчить, що для них людина тепер недосяжна, бо вона пододала той стан, коли були сновидіння. Тепер, у третьому стані, сновидінь нема, *індивідуальний атман* розчинився у всезагальному атмані, він *перебуває в радості* саме з цієї причини. Але ця

радість – ознака, що процес ще не закінчився, адже радість – це риса речовинних, земних об'єктів. Четвертий стан зветься турія, тут повністю ліквідовано будь-які зв'язки із матеріальним світом, індивідуальний атман повністю ототожнюється із атманом усезагальним, тобто частинка повернулася до свого правдивого місця, поблукавши в матеріальному світі. Її як такої вже нема, вона пододала свою окремішність. Тепер вона – *не частинка* у незліченній кількості собі подібних, а *правдива неподільна сутність* усезагального атмана [Див. 1, с. 18-19].

Містичний досвід не може бути переданий будь-кому, це – індивідуальний набуток. Але чи можна його так називати? *Набувається щось* власними зусиллями, яких можна докласти до чогось емпірично даного. Те, що є містикою (або злучене з нею), знаходиться – за визначенням – поза реальним світом. Можливі такі варіанти:

а) щось набуває речовинних форм, які можуть бути усвідомлені в результаті перевірки (контактів) органами чуттів (тобто пропущені через доступний нам емпіричний світ);

б) щось має таку субстанцію, яка досягає духовної сутності людини властивими їй засобами (позаempіричними), а людині все це навіть невідоме, хоч вона залучена до контактів із містичними сутностями;

в) все це – лише витвір психіки, яка внаслідок напруженої діяльності творить світ на вищих щаблях існування людського духу.

Стикаючись із явищами матеріальної природи, людина переносить (у своєму мозку) цю напругу у стан сну, коли свідомість продовжує функціонувати, але в зміненому режимі: реальне усунуто, залишилось уявне як результат діяльності мозку або вивільнилося правдиве, сутнісне, духовне, яке не могло набути матеріального (речовинного) вигляду і вільно маніфестує себе лише для такої свідомості, яка здатна це зауважити, “взяти”, долучитися.

Список літератури

1. Древнеиндийская философия. Начальный период – М.: Мысль, 1972. – 271 с.
2. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб.: РХГИ, 1998. – 408 с.
3. Налимов В.В. Осознающая себя Вселенная // *Астрономия и современная картина мира*. – М.: РАН, 1996. – 247 с.
4. Михайлов И.Ф. Витгенштейн и проблема мистического опыта // *Философские идеи Людвига Витгенштейна*. – М.: РАН, 1996. – 169 с.
5. Скотний В. Раціональне та ірраціональне в науці й освіті. – Дрогобич: Коло, 2003. – 288 с.

Summary

In the article the author analyses the peculiarity of word functioning in the scientific grounded and beyond conscious what in the theoretical research and practical activities exist in parallels, though limited human ability to fix the beyond scientific often leads to deformation of understanding of ontology as well as gnosiology.